

-ША, -ШЕ ТҮЛҒАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ҮСТЕУЛЕНУИ**Ж.Т. Сарбалаев***С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті*

Қазіргі қазақ тіліндегі ең сырды да, қыры да көп қосымшалардың бірі, дау жоқ, -ша, -ше екені белгілі. Бұл оның, әлбетте, семантикалық қырларының сан алуандығымен, тіл құрамында атқаратын қызметінің әр қылышымен байланысты түсіндіріледі. Сондай-ақ, бұл аффикс тілдеңі өзге түлғаларға қарағанда езінің шығу тегі, қалыптасу төркіні тұргысынан да айрықшаланады. Түркі тілдерінің көне ескерткіші Орхон-Енисей жазбаларында -ша, -ше формалы сөздердің молынан ұшырауы оның көнеке кезенін бері қолданыста келе жатқанын аңгартса керек. Сөзімзігэ дәлел ретінде Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі мына сейлемдерді алға тарта кетейік. «Өртше қызып келті» (Өртше лаулап келді). Оғланым, ерда мармыныша бол (Ұланым, ерлікте ұстазындей бол). «Түркге йил лу ер үр» (Түркше жыл ұлу еді).

Қазіргі қазақ тіл білімінде -ша, -ше қосымшасының қолданылу жайына келсек, оның негізінен 3 түрлі қызметі сөз болады. Бірінші, аталған аффикс зат есімдерге жалғанып, жеке көзқарас тұргысынан кішірейту мәніндегі зат атауларын жасайды: сандықша, қобдиша, кітапша, өзекше, өгізше және т.б. Бұл қосымша әуелі тіліміздегі араб-парсы тілдерінен ауысып келген сөздерге ғана жалғанған, уақыт өте келе оның қолданылу өрісі кеңейіп, бірте-бірте төл сөздер санатындағы байыргы зат атауларына да қосылатын болған. Екінші, -ша, -ше журнағы негізгі және туынды сын есімдерге де қосылып, оның бойындағы шырайлық дөрежені солғындағып, бәсендегіп корсететін атрибутивтер тудырады: толықша, семізше, арықша, ұзынша. Үшінші, бұл форма есім негіздерге қосылып, салыстыру, ұқсату мәнін беретін үстеу сөздер қалыптастырады. Мысалы, адамша, суша, қалаша, орысша, балаша... Зерттеу өзегі болып отырған -ша, -ше аффиксінің алдыңғы екі қызметі форма жасаушылық яғни сөз түрленімдік болса, соғы, ұшінші қызметі сөзжасамдық болып табылады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде аталған түлғаның сөз түрленімдік қызметінә қарағанда сөзжасамдық функциясы зерттеу нысанына көбірек алынған. Қазақ тілінің мектепке жөн орта, жоғары оқу орындарына арналған барлық оқулықтарында, тіліміздің морфологиялық жүйесінә, сөзжасамына, өсіреле, үстеуге қатысты барлық бөлімдерінде -ша, -ше сөзжасамдық түлға болып анықталған. Ол еңбектерде оған «үстеу жасайтын ең енімді, белсенді қосымша» деген сипаттама таңылған. Қазақ тілінен өзге түрлі тілдерінде де -ша, -ше журнағы сөз тудырушы қосымша ретінде сипатталады. Эрине,

-ша, -ше тұлғасының тілдегі негізге қызметі үстөу категориясына жататын жаңа сөздер тудыру екенің дау жоқ. Бірақ, осыған қарап оның сөзжасамдық қызметтен кем түспейтін екінші функциясы-сөз түрленімдік яғни форма жасаушылық қызметін ұмытуға бола ма?

—Ша, -ше тұлғасының сөз түрленімдік сипатына зерттеушілер там-тұмдаған болса да ерте кезден назар аударып келеді. Мысалы, Н. Созонговтың белгілі грамматикасында —ша, -ше қосымшасы сөзжасамдық сипатта емес, сөзтүрленімдік мазмұнда яғни септейлік қызметтегі тұлға ретінде анықталса [1, 46-47], В.В. Радлов оны септейлік шылау деп бағалаган [2, 31-32]. Татар тілшілері Т.Алшаров пен М.М. Закиев сөз болып отырган аффиксті септік категориясының қосып, бейнелеу, ұқсату септігінің грамматикалық көрсеткіші деп қарастырган [3, 90-91]. Эрине, бұл ғалымдардың бұл арада —ша, -ше жұрнағының абстракциялану қарқынының жоғарылығына, зат есім атаулының басым көшілігіне жалғана беретіндегін негізі қазық етіп үстағаны белгілі. Сондай-ақ, түрік тілдерінің бірі-туркімен тілінде де —ша, -ше формасының сөзжасамдық қызметімен қатар сөз түрленімдік функция орындастынын сол тілдің зерттеушісі П. Азизов та секертеді [4, 32-34]. В.М. Насилов та ұйғыр тілінде арналған еңбегінде —ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық қасиеті жоқ екенін айта келіп, оның аталған тілде жалпы форма жасаушылық роль атқаратынын баса атап өтеді [5, 33]. Көрнекті түрколог ғалымдар Н.Н. Дыренкова мен М.А. Хабиевтер де —ша, -ше тұлғасының сөзтүрленімдік қызметін жоққа шығармайды. Алдыңғы зерттеуші оны әрі көсемші тұлғалы, әрі салыстырмалы септік формасы деп тұжырымдаса, соңғы автор бұны қарашай-балқартілінде барлық сөз тапттарына ортақ салыстырма септікін тілдік көрсеткіші деген байлам жасайды [6, 137,218].

Қазақ тіл білімінде де —ша, -ше тұлғасының семантикалық мәні мен қызметі жайында бір-бірін көрергәр, өртүрлі болжамдар айттылады. Профессор Қ.Жұбановтың —ша, -ше тұлғасын кезінде меңзес септікін грамматикалық көрсеткіші деп қарасытраны мәлім [7, 344]. академик Н.Сауранбаевтың аталған форманы өзілі септік жалғауы болған, кейіннен ол үстөу жасаушы тұлғага айналған деп түйінделген белгілі [8, 144].

Қазақ тілінің тағы бір көрнекті өкілі Ы.Мамановтың —ша, -ше қосымшасын әрі сөз жасаушы, әрі сөз түрлендіруші тұлға деп қорытынды жасағанығылым әлемінә аян. Осы зерттеушілермен қатар ғалым Қ.Шаяхметовтің де аталған аффикстің сөзжасамдық қызметтеп бірге сөзтүрленімдік функция атқаратынын мол тілдік фактілер негізінде дөлелдеп, құнды еңбек жазғанын айрықша атап өткен жөн [10, 106-124]. Бұл пікіртгаласқа,ғылыми дауға 2004 жылы жарыққа шыққан «Қазақ грамматикасы» атты іргелі еңбекте біржола нүктө қойылды деүте болады. Қазақ тілінің көрнекті маамндары тізе қосып әзірлеген бұл сүбелі зерттеуде —ша, -ше қосымшасының әрі сөзжасамдық, әрі сөзтүрленімдік қызмет атқаратыны тайға таңба басқандай жазылды.

Сонымен, –ша, -ше аффиксі екі түрлі функция орындаиды:

а) сөзтүрленімдік; ә) сөзжасамдық.

Енді аталған қосымшаның осы қызметтерінде қысқаша тоқталып өтейік. Ен әүелі –ша, -ше жүрнағының сөзтүрленімдік қызметі жайында.

1. –Ша, -ше аффиксі етістіктің есімші негіздеріне тікелей жалғанып, сөз түрленімдік функция орындаиды. Мысалы, келгеше, айтқанша, дегенше, барғанша, сойлеменше...

Мысалға келтірілген сөздерде –ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық функция атқаруына, біріншіден, оның сөзтүрленімдік –ған, -ген аффиксінен кейін келуі кедергі болған, ол оның түбірмен бірігіп монолиттенуіне бөгет жасаған. Екіншіден, есімші негіздеріне жалғанған –ша, -ше қосымшасы септесілік шылау мәнін білдіріп тұрады. Оны барыс септігінің шылауларда жүретін дейін, шейін септесілктерімен тіркестіріп, қайта құруға болады. Келгендегі дейін, жеткенге дейін, сойлеменге дейін.

2. –ша, -ше тұлғасы етістік категориясы көсемшенің –а, -е, -й формаслы болымсыз негіздеріне қосылып, сөзтүрленімдік қызметте жұмысалады. Мысалы: айтпайынша, аспайынша, пайдаланбайынша, оқымайынша, т.б. бұл мысалдарда аталған жүрнақ өзі жалғанған түрбірлерге лексикалық жаңа мағына үстеп тұрган жоқ. Ол оларға тек үстеме мағынаға жамап тұр. Сондықтан бұларға жалғанған –ша, -ше аффиксін басқа тұлғалармен, мысалы, атап айтқанда, шартты рай формасы –са, -семен ауыстыруға болады. Сойлемейінше-сойлемесе, болмайынша-болмаса. Ал, егер бұл дәлелдемелдердегі –ша, -ше тұлғасы сөз тудырушы аффикс болса, онда аталған қосымша мұндай ауыстыруға көнбес еді. Сондықтан, –ша, -ше аффиксінің бұл жердегі негізгі қызметі сөзжасамдық емес, сөзтүрленімдік болып табылады.

3. Қимыл есім тұлғасы –у –га үстемеленген –ша, -ше аффиксі де сөзтүрленімдік қызметті атқарады: айтуынша, болжауынша, білуінше, төзбейінше, шамалауынша. –У тұлғалы қымыл есімдеріне жалғанған –ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық қызметті атқармай, тек қана сөзтүрленімдік сипатта келуінің, біздінше, бірнеше себептері бар. Біріншіден, -у тұлғалы қымыл есім негіздеріне –ша, -ше жүрнағы тікелей жалғана алмайды, ол өзінің алдына міндетті турде төүелдік формасының келуін талап етеді. Екіншіден, -у тұлғасы төүелденген барлық негіздерге –ша, -ше аффиксі талғаусыз, шексіз жалғана береді. Бұл өз кезегінде оны грамматикалық абстракция жасауға итермелейді. Ал, грамматикалық абстракция жасау сөзжасамдық тұлғаның міндетті емес, ол сөзтүрленімдік форманың негізгі қызметтерінің бірі.

4. –Ша, -ше аффиксі зат есімнің көптік, төүелдік формаларына да қосылып, сөзтүрленімдік міндет орындаиды. Мысалы, адамдарша, құстарша, балаларша, құжаттарша, анамша, әкемше, анасынша, бабаша, баstryғынша. Бұл мысалдардағы –ша, -ше формасын өзі жалғанған сөзден үстен тудырып

түр деп тануға болмайды. Себебі, атусті, сырттай қарағанда бұлар үстен сөз болып көрінгенмен, шын мәнінде бұлар сөздік бүтін деңгейінә жете алмаган. Себебі, біріншіден, түбір мен аталған аффикстің арасына кіріп кеткен көптік, тәуелдік формалары түбір мен қосымшаның тұтастанып, лексикалық бүтінге айналуын тежеген. Екіншіден, сөз болып отырган аффикс зат есімнің көптік, тәуелдік формаларына шексіз қосыла береді. Яғни, грамматикалық абстракция жасайды. Үшіншіден, оны –дай, -дей тұлғасымен ауыстырып, жаңа тілдік құрылым жасауға болады. Оған төмөндегі мысал жүргітар анық дөлел. Анамша-анамдай, баламша-баламдай, құсша-құстай, қасқырша-қасқырдай. Ал көптік, тәуелдік жалғауынан соң қосылған –ша, -ше тұлғалы сөздердің сөйлем құрамында үстендер сыйылды пысықтауыштық қызмет атқаратыны рас. Бірақ, оларды синтаксистік талап тұдырған пысықтауыштар деп қабылдаған дұрыс болмақ.

Әрине, тілде өзгеріске түспейтін, бір орында қатып, байланып қалған құбылыстар болмайды. Тіл де жанды организм сияқты, уақыт заңына бағынып, өзгеріп, дамып, бір қүйден екінші қүйге ауысып, өзгеріп отырады. Осы түрғыдан қарағанда –ша, -ше тұлғасының қосылуы арқылы қалыптасқан сөзтүрленімдік формалар да өзгеріске түспей тұра алмайды. Тұрақты әрі жиі синтаксистік қолданыстың нәтижесінде бұлардың да адвербиалданып, үстен болып қалыптасып кеткендері бар. Ол үшін мына сөйлемге назар адарып көрейік. 1. Ол ізінше үйінә қайтты. 2. Біз оларға барымызша көмектестік. 3. Жүргіткің көзінше жұмыс істегенді ұнатады. 4. Құндегі әдетіміне ерге ояндым. Мысалға алынған бұл сөйлемдердегі –ша, -ше тұлғалы лексикалық единицалар үстен категориясына тән лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерді иеленген. Әрине, бұларды үстенде айналдырған –ша, -ше аффиксінің дериваттық қызметінің жемісі емес, ол-адвербиалдану процесінің нәтижесі яғни бұларды үстен еткен синтаксистік үдайы әрі тұрақты қолданыс. Екінші сөзбен айтқанда, сөз болып отырган сөздер пысықтауыштық қызметте жиі әрі үздіксіз қолданылудың нәтижесінде үстендерге тән ерекшеліктер мен белгілерді бірте-бірте қабылдап, нәтижесінде адвербиал тұлғалар болып қалыптасқан. Аталған сөздердің құрамындағы –ша, -ше аффиксі еш өзгеріске үшірамай, бәрібір бұрынғы сөзтүрленімдік позицияда қалады. Мұндай адвербиализация процесінің нәтижесінде қалыптасқан үстендерді адвербиалдану дәрежесінә қарай толық алдвербиалданған үстендер және жарым-жартылай немесе толық емес адвербиалдар деп, екі топқа жіктеп көрсетуге болады. Жарым-жарты үстенде айналған –ша, -ше тұлғалы сөздердің толық адвербиалданған сөздерге қарағанда лексика-семантикалық бүтіндігі мен құрылымдың тұтастығының біржола орныққандығы яғни өзінің бұрынғы категориясынан біржола қол үзіп кеткендігі байқалады. Себебі, оларды бұрынғы қалпын сақтап, септік жалғаулармен немесе септейлік шылауулармен алмастырып айтуға болады. Мысалы, өзімше-өз бетіммен,

қалауымша-қалауым бойынша, айтқанша-айтқан бойда, әдәтімшे-әдәтіммен. Жарым-жартылай нәмесе толық емес адвербиалдардың осылайша септеулік шылаулармен болмаса септік жалғаулармен семантикалық байланысы ягни оларды аталған тұлғалармен ауыстырып қолдана беруге болатындығы бұларды толық адверибалдан ажыратудың басты белгісі болып саналады. Ал, толық адвербиалданған –ша, -ше жүрнағын қабылдаған зат есім негізді лексикалар мұндай құбылтуларға көне бермейді.

Сондай-ақ, –ша, -ше тұлғасы қазақ тілі окульщарында жазылып, айтылып жүргендей жалқы есімдерге қосылғанда сөзжасамдық емес, сөзтүрленімдік қызмет атқарады. Мысалы, Оспановша, Адамбаевша, Мұхтарша, Қибігүлше деген сөздердің құрамындағы –ша, -ше жүрнағы сөзжасамдық тұлға деуге бола ма? Біздің мұндай пікірлерге қарсы айтар дәлелдеріміз жоқ емес. Біріншіден, жаңадан пайда болатын сөз қогамдық әлеуметтік өмірдің сұранысын қанағаттандыру үшін жасалып, өзінің тұрақтылық қалпын сақтайды. Ол жеке сөйлеушінің талап-тілегінен тумайды, қогамдық-әлеуметтік өмірдің жаңа сөздерге деген сұранысын өтсөу үшін пайда болады. Сол себептен тілдің сөздік құрамында жаңадан қалыптасқан сөздердің басым көпшілігінде модальдық мән бола бермейді. Ал, Оскаровша деген лексеманың бойынан жаңа сөздерге тән белгі, қасиеттер табыла бермейді. Мұндай үстөу мәнді сөздер сөйлеу процесінде айтупшының белгілі бір іс өрекетке жеке көзқарасын білдіру үшін стихиялық түрде пайда болады. Осыған орай оларды модальдық мағына айқын білініп тұрады. Сондай-ақ, –ша, -ше тұлғалы жалқы есімдерге тұрақтылық белгі де болмайды. Осыған байланысты болса керек, сөздік жасау процесінде олар реестр сөз ретінде қабылданбайды. –Ша, -ше аффиксі өзі жалғанған негізді лексикалық бүтін деңгейіне көтере алмайды. Мұның үстінен түбір мен оған жалғанған –ша, -ше аффиксінің арасындағы семантикалық байланыс та өзге туынды түбірлерге қарағанда анағұрлым солғын болады. Бұлардың арасына ягни негіз бен аффикстің арасына септік, тәуелдік жалғаулары сыналап кіріп кете береді. Мысалы: 1. Оспановша-Оспановтарша-Оспановынша. 1. Дүйсенеше-Дүйсенімше-Дүйсендерше. Осы аталған ееркепліктерінде орай мұндай –ша, -ше тұлғасы жалқы есімдер салыстыру мәнді зат есімдер ретінде субстантивтер қатарында қала береді. Болмаса оларды грамматикалық функциялық қызметтерін есепке ала отырып зат есімдер құрамындағы адвербиалдану бағытындағы элементтер ретінде қарастыран дұрыс.

Сан есімдердің –ша, -ше жүрнағы арқылы түрленімінде осының алдында сөз еткен сан есімдері тілдік жағдай дәл сол күйінде қайталанады. Мұнда да сан есім негіздерінде қосылған –ша, -ше тұлғасы өзелгі кезде оларды субстантивтіндіріп барып сан есім негіздерін өзге лексикалық единицалармен грамматикалық байланысқа түсіреді. Дәлірек айтсақ, сан есімдерге үстемеленген –ша, -ше жүрнағы бұл арада семантикалық түрленім емес,

грамматикалық байланыстыруыш қызмет атқарады. Бұдан пайда болған тілдік тұлға, әлбетте, салыстыру мағынасында қолданылады. Мысалы, жүздерше, мыңдарша, мыңша, миллиондарша. Айта кететін бір жайт, ол қазақ тілінен басқа түркі тілдерінде сан есім негіздеріне жалғанған –ша, -ше аффиксі грамматикалық байланыстыруыш қызметін емес, семантикалық сөзтүрленім функциясын орындаиды.

Аталған аффикс есімдіктерге де қосылып, сөзтүрленімдік сипат алады. Жалпылау және сұрау есімдіктеріне жалғанған –ша, -ше аффиксі семантикалық сөзтүрленімдік реңк алса, есімдіктің басқа мағыналық топтарына үстемеленген –ша, -ше аффиксі грамматикалық байланыстырыш ролінде жүреді. Ескере кетер бір жайт, қазақ тілі грамматикаларында, кейбір қазақ тілі оқулықтарында, –ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық қызметі сөз болғанда, оның есімдік негіздерінен де жаңа үстеу сөз жасайтыны айтылып қалады. Мысалы, 1967 жылы жарық көрген академиялық грамматикада, А. Ісқақовтың жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулықтың оның сілтеу, жалпылау, сұрау жөнө өздік есімдіктеріне жалғанып, үстеу сөз жасайтыны баяндады. Оған өзімше, қалайша, онша, сонша және т.б. тәрізді сөздер дәлел. Әрине, бұл жерде автордың мұндай көзқарастарымен келісу қыны. Олар, ең бастысы, –ша, -ше аффиксінің сөзтүрленімдік қасиетін ескермейтіндікten қонымызыз пікірлерге бой алдырған. Алайда, бұлардың сойлемде үстеу орнына жүріп, пысықтауыштық қызмет атқаратыны аясында қарастырып, адвербиалдану бағытында түрган лексемалар деп қарастырған жөн сықылды.

Оларды әлбетте, септік шылаулармен немесе септік жалғаулармен ауыстырып айтуға, сейтіп басқа бір синтаксистік құрылым жасауға болмайды. Сондықтан, мұндай –ша, -ше тұлғалы лексикалық единицалар толық адвербиалданған формалардың қатарына жатады. Мысалы, ізінше, әлінше. Бұлар тілдік қажеттілікті орындау мақсатында сойлем құрамында пысықтауыштық қызметте жиі әрі тұрақты қолданылғандықтан, бірте-бірге езінің бұрынғы модельдік мөнінә ажырап, үстеу сөздер болып қалыптасқан. Бұлар қазіргі тілдік сөздік бүтін деңгейінде жеткен лексикалық құрылым болып саналады.

–Ша, -ше қосымшасы адвербиалданған модаль сөздердің құрамында сөз тудыруыш аффикс ете, сөз түрлендіруші тұлға болып танылады. Мысалдарга жүгінейік: барынша, керегінше, мүмкіндігінше, көбінше. Қазіргі қазақ тілінің лексикалық нормасы бойынша бұл сөздер үстеулер үстеулер қатарына жатқызылып жүр. Бұлардың лексикалық, құрылымдық-функциялық түрғыдан алып қараганда үстеу сөздер екені анық. Бірақ әнгіме басқада. Мәселе бұлардың қандай жолмен, қандай тілдік амал-тәсілмен үстеу болып қалыптасқандығында. Мысалға келтіріген сөздердің құрамындағы

–ша, -ше аффиксінің бүл арада еш сөзжасамдық ролі жоқ. Ол аталған сөздердің құрамында сөзтүрленімдік қызметтеған оның аталған сөздерді адвербиалдануға еш қатысы жоқ. Біздіңде, модаль сөздерге жалғанған –ша, -ше қосымшалы сөздерді де үстеге айналдырып тұрган бірден-бір фактор-синатксистік қолданыс. Пысықтауыштық функцияда тұрақты әрі ұдайы жұмсалған келесінде да өзге тілдік формалар сықылды адвербиалализация үдерісінде ұшырап, үстеге болып біржола орныққаны анық.

Субстантивтенген сый есім негіздерінде үстемеленген –ша, -ше аффиксі де сөзтүрленімдік сипатқа ие болады: ұлкендерше, жақсыларша, ескілерше, дәүлтерше, жамандарша. Бір қарағанда, субстантивтенген сый есімдерге қосылған –ша, -ше формасы салыстырма мәнді үстеге тудырып тұрган сықылды. Алайда, түбір мен –ша, -ше аффиксінің арасына орналасқан көптік жалғаулары оған ондай мүмкіндік бермеген, түбір мен сөз тудырғыш қосымшаның бір тұтас бүтін болып тұтастануына кедегі келтірген. Осыған байланысты –ша, -ше аффиксі сөзжаамдық деңгейге өктеріле алмаған, тек сөзтүрленімдік шендерде қалып қойған, бүкіл күрүлым салыстырма мәнді зат есімдер болып танылған.

Сапалық сый есімдерге қосылған –ша, -ше тұлғасы да туынды түбір жасай алмайды. Олар да сөзтүрленімдік қызметтің атқарудан аса алмайды. Алайда, сапалық сый есімдерге жалғанған –ша, -ше аффиксінің сөзтүрленімдік қызметтінде егулі айырмашылықтар бар. Біріншіден, кейбір сапалық сый есім негіздерінде үстемеленген –ша, -ше аффиксі ондағы сапа мәнін бәсекеттіп, шағындан көрсетіп, семантикалық жақтан сөзтүрленімдік атқарады. Мысалы, сұрша, көкше, сұлуша, қоңыра, акша, бозша тәрізді сый есімдердің құрамындағы –ша, -ше аффиксі өзі жалғанған сый есім түбірлерді семантикалық тұрғыдан ғана түрлендіріп тұр. Екіншіден, кейбір сапалық сый есімдерге қосылған –ша, -ше аффиксі оларды өзелі субстантивендіріп барып, одан кейін септік жалғаулар тәрізді грамматикалық байланыстырғыш қызметтің атқарады. Мысалы, «Олар танысша сөлемдесті» деген сөйлемдегі –ша, -ше қосымшасының қызметтінде теренірек үнілсеқ, онда оның біз сөз етіп отырған қызметті анық аңғарылады. Егер танысша сөзінің құрамындағы –ша, -ше аффиксі болмаса, оның сөйлемдегі баяндауыш мүшемен синтаксистік байланыс бұзылар еді. Ал бүл сөздің үстеге айналуы адвербиалдану процесінің нәтижесі. Сонда да оны толық адвербиалданған тұлға деп санауга болмайды. Себебі, мұнда түбір мен аффикстің бір бүтін болып тұтасында берік емес. Өйткені, сөйлеуші өз қалауынша кез-келген уақытта олардың арасына зет есімге тән жалғауларды қосып айта беруге болады. Мысалы: таныстарша, танысынша, танысынша...

Мезгіл мәнді үстеге мен осы мағыналас зат есімдерге де қосылғанда –ша, -ше аффиксі сөзжасамдық емес, сөзтүрленімдік қызметтің атқарады. Мысалдарға жүгіндейік: бүгінші, казірші, биылші, уақытша, қысша, өзірш...

Бұл мысалға алынған сөздерде –ша, -ше қосымшасы өздері жалғанған сөздердің мағынасына сәл-пәл өзгеріс енгізгені болмаса, жаңа лексикалық бүтін жасап тұрған жоқ, оның негізгі қызметі-сөзтүрленімдік. Сондай-ақ сын есімдерге қосылған –ша, -ше аффиксі де дөл осындағы функция орындаиды.

Енді –ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық қызметі жайында. Ол аз-кем сөз.

–Ша, -ше аффиксінің үстен тудырудың өнімді қосымша екені, әсіресе, оның құмыл-сын мәнді үстендер мен мезгіл мағынасы үстен сөз жасайтындығы, сондай-ақ оның сан есім, есімдік, тікелей, кейде үстендердің өзінен үстен тудыратыны қазақ тілінің барлық оқулықтарында мейліншіе кеңінен айтылады. Алайда, зат есімнен басқа сөз таптарына қосылғанда сөзжасамдық функция атқармайтының, оның негізінен сөзтүрленімдік қызмет орындаитынын жоғарыда едөүір баяндады. Біздің де –ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық қызметі жайында өзіндік көзқарасымыз бар. Ең алдымен қазақ тіл білімінде үстендерге берілген анықтамаларға көз жүгіртсек, олардың барлығында да үстендердің морфологиялық өзгеріске түспейтіндігі, өзіне төн грамматикалық категориялары жоқ екендігі, тілде бұрыннан бар сөз таптарының негізінде кеш қалыптасқандығы айтылады. Егер осы анықтамаларды басшылықта алсақ, үстендердің морфологиялық өзгеріске түспейтінін мойындасақ, оның басқа сөз таптарынан келген сөздердің негізінде пайда болғанын танысақ, –ша, -ше аффиксі қалай үстен тудырады? Әйтсуір үстен сөздердің құрамында аффикстер бар екен деп, соны мойынсының берін аффиксация тәсілімен жасалған деу ақиқатқа жанасымды бола ма? Әрине, жоқ. Десек те, сөз таптарының сөзжасамның жалпыға мәлім белгілі бір амал-тәсілдерінің негізінде жасалатыны ақиқат.

Біздіңше, үстендердің өз алдына бөлек, жеке сөз табы болып қалыптасуында шешуші роль атқарған бірден-бір тәсіл-адвербиализация. Бұл сөзжасамдық тәсіл бойынша үстендер басқа сөз таптарынан ауысып келген сөздердің негізінде дербес категория болып қалыптасады. –Ша, -ше тұлғалы сөздер де о баста адвербиалдану үдерісіне ұшырап, тілде үстен болып орныға бастаған. Тілдің даму барысында аталған тәсіл кең еріс алғып, тіл құрамында адвербиалданған –ша, -ше тұлғалы лексемалардың саны бірге бірге арта түскен. Кейін түркі тілдерінде, соның бірі-қазақ тілінде аффиксация жүйесі қалыптасып, берік орнықкан кезде –ша, -ше қосымшасы да өзге де жүрнақтармен бірге сөз тудырушы аффикс болып қайта ұғынылған.

Адвербиализация процесі тілдегі барлық тұлғалар, атап айтқанда, түбір сөздерді де, туынды түбірлерді де, құрделі тұлғаларды да, түрлі түрлөнімдерді де қамтиды. Өйткені аталған үдеріске шешуші әрі басты роль атқаратын фактор, біздіңше, әрине, синтаксистік қолданыс. Синтаксистік қолданыс адвербиализация процесінде аталған үдеріске ұшыраған сөздердің

лексикалық және грамматикалық жақтан да игеріліп, үстеулер қатарына ауысуына оң ықпал жасайды. Сондықтан жоғарыда сөз болып отырган сөздік түрge жататын –ша, -ше тұлғалы сөздердің үстеуленуін осы ыңғайда түсіндіруге болады.

–Ша, -ше аффиксінің сөзжасамдық қасиетке ие бола алмай, оның көбінесе сөзтүрленімдік дәрежеде қалып қоюның себебін, біздіңшe, қосымшалардың даму заңдылығын негізгі қазық етіп ала отырып түсіндіруге болады.

Тіл білімінде кез-келген аффикстің шығу тегі, тұп төркіні өз алдына дербестігі бар жеке сөздердің дамуымен байланыстыратын теория бар. Тұркологияда –ша, -ше аффиксінің аргы тегі мезгіл, уақыт мәнінде жұмысалатын шақ сөзімен байланыстырады. Жоғарыда айтылған теория бойынша о бастагы дербес сөз аффикске айналу барысында 4 түрлі сатыдан өтеді: а) жеке сөз; ә) көмекші сөз; б) септейлік шылау; в) аффикс. Зерттеуші Қ.Шаяхметовтың пікірінде қаралғанда, –ша, -ше аффиксінің негіз болған «шақ» сөзі қазіргі кезде осы аталған дамудың 3-ші сатысында тұрған көрінеді. Бізге де ғалымның бұл тұжырымы сенімді әрі дәлелді көрінеді. Шынында да –ша, -ше аффиксі сөзтүрленімдік қызмет атқарғанда оның септейліктен аффикске айналудың ерекшеліктері белгі береді. «Шақ» лексемасы аффикске айналған соң оның құрамындағы –қ элементі қысқарып, –ша, -ше кейіпіне түскен. «Бірақ, – деп жазады Қ. Шаяхметов: –ша, -ше аффиксі әлі сөзжасамдық дәрежеде нық бекіп, тиісті үшіне ие бола қойған жоқ. Оның түбір нәмесе негіздерге қосылған соң өзіне екпін тартпауы сол сөзжасамдыққа тән бір шарттың бойына қонбағанынан көрсетеді».

Біздің ойымызша, тіл дәл осы жерде басқа сөз таптарының адвербиалдануына мүдделік танытады. Тілдік сұранысты өтесу мақсатында бірінші болып үстемен семантикалық әрі функциялық жақтан үндес, орайлас тілдік формалардың ұшырауы заңды.

Қазіргі қазақ тілінде –ша, -ше тұлғалы арқылы түрленген формалардың субстантивтену қарқыны күшті екені байқалады.

Қазіргі кезде тілімізде термин жасау ісінің жандана бастауымен байланысты –ша, -ше аффиксінің де заттануы яғни зат есім сөздер жасауга қатысы активтене бастағанын айта кеткен жөн. Мысалы, түйнекше, жүрекше, үстеүше, сүйекше деген сөздердің кішірейту мәнінен толық арылып, тек қана заттық ұғымда қолдануларын олардың дәл осы терминдік қызметтө жұмысалуарымен түсіндіруге болады. Терминдік қызмет олардың сөз түрленімдік қызметтің сөзжасамдық статусқа ауыстырган. Сейтіп, бұл факторлар –ша, -ше қосымшасы тек қана үстеу тудырады деген қатып қалған тұжырымдарға басқаша қарауға мәжбүрледі.

Қорыта айтқанда, –ша, -ше аффиксі әрі сөзтүрленімдік, әрі сөзжасамдық қызмет атқаратын қосымша болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Созонтов Н. Записки по грамматике. - Ташкент, 1912.
2. Радлов В.В., Алпаров Г. Сайлана хэмэлтлар. - Казан, 1945.
3. Закиев М. Синтаксический строй татарского языка. Изд. Казанского унив. 1963.
4. Азимов П. Түркмен диля. - Ашгабад, 1950.
5. Насилов В.М. Аффиксы включения. «Вопросы языков и литературы стран Востока». - Москва, 1958.
6. Диренкова Н.Н. Грамматика ойратского языка. - М-Л., 1940.
7. Хабичев М.А. Карачаево-балкарский язык. «Языки народов СССР» II. - Москва, 1966.
8. Жұбанов К. Исследование по казахскому языку. - Алматы, 1966.
9. Сауранбаев Н. Қазақ тілі. - Алматы, 1944.
10. Маманов И. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы, 1966.
11. Шаяхметов К. Қазіргі қазақ тілі. - Семей-Новосибирск, 2007.

Резюме

В статье рассматриваются особенности словообразования и словоизменения аффиксов –ша, –ше в казахском языке.

Resume

The article is devoted to the question of peculiarities in coordbuiking and coorehande of –sha, she affixes in Kazakh language.

УДК 372.881.111.1

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ПРОЕКТ КАК МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

И.И. Агашкина

Технический лицей № 165, г. Алматы

Важнейшей чертой современного учебного процесса является установка на развитие творческих сил и способностей учащихся. Это задача может быть решено лишь при условии личностно-ориентированного подхода в обучении, основной принцип которого гласит: в центре обучения должен находиться ученик, а не учитель, деятельность познания, а не преподавания. Этую главную задачу должен помнить учитель, выбирая методы и приемы обучения.

Одним из способов реализации личностно-ориентированного подхода является пробуждение в детях активных исследовательских интересов, т. е. применение